

İSLAM MEDENİYETİ TARİHİ

RAMAZAN ŞEŞEN

Ramazan Şeşen

...

İçindekiler

Önsöz 9

GİRİŞ 13

İslâm Medeniyeti Nedir? 13/ İslâm Medeniyeti'nin Kaynakları 15/ İslâmiyet Ortaya Çıktığı Sırada Arabistan ve Araplar 16/ Cahiliye Devrinde Arapların Dinleri 19

HZ. MUHAMMED, İSLAM DİNİNİN VE DEVLETİNİN DOĞUŞU 21

Hayatının ve Peygamberliğinin İlk Safhası 21/ Hz. Peygamber'in İslâmiyet'i Mekke Dışına Yayma Teşebbüsleri ve Hicret 24/ Medine Şehir İdaresinin Düzenlenmesi 25/ Bedir, Uhud, Hendek Savaşları 26/ Hudeybiye Antlaşması, Hayber ve Mekke'nin Fethi 28/ Mekke'nin Fethi 30/ Veda Haccı, Hz. Muhammed'in Ölümü 31/ Hz. Muhammed'in Eseri 32

Dört Halife (Hulefâ er-Râşidîn) Devri 35

Hilâfet Kurumunun Ortaya Çıkışı 35/ Ridde (İsyan, Dinden Dönme) Hareketi 36/ Irak ve İran'ın Fethi 38/ Şam-Filistin'in Fethi 39/ Mısır'ın Fethi 39/ Hz. Ebû Bekir'in İcraatı 41/ Kur'an-ı Kerim'in Toplanması, Muhtevası 41/ Sünnet 44/ Hz. Ömer ve Devlet Teşkilatı 45/ Hz. Osman'ın İcraatı ve Öldürülmesi 47/ Hz. Ali Devri 49/ Cemel ve Sıffin Savaşları, Hakemler Olayı, Hariciliğin Doğuşu 49

EMEVLER DEVRİ 54

Süfyânîler 54/ Muaviye Devri 54/ İstanbul Kuşatmaları 55/ Kuzey Afrika'nın Fethi 56/ Horasan ve Maverâünnehir'deki Fetihler 56/ Yezid Devri, İkinci İç Savaş 57/ Mervânîler 58/ Abdülmelik 58/ Haccâc 60/ Abdurrahman b. el-Eş'as İsyanı 60/ Velid Devri, Fetihlerin Zirveye Ulaşması 62/ Süleyman b. Abdülmelik, Üçüncü İstanbul Kuşatması 63/ Ömer b. Abdülaziz 64/ Abbasî İhtilâli, Emevîlerin Sonu 67/ Emevîlerde Teşkilat, Toplum, Ekonomi 71/ Saray ve Halifeler 71/ Toplum 73/ Mevlâlar 74/ Zimmîler 74/ Köleler 75/ Kûfe ile Basra'nın Önemi 79/ Emevîler Devrinde Mezhepler 80/ Mu'tezile 82/ Cebriye 83/ Mürcie, Ehl-i Sünnet 83/ Ordu Teşkilatı 84/ Ekonomi, Vergiler ve Ticaret 85/ Eğitim 86/ Edebiyat ve İlimler 87/ Şiir 87/ Tefsir, Hadis, Fıkıh, Sîret ve Tarih, Dil Çalışmalarının Başlaması 89/ Ulûm el-Evâil 92/ Sanat 94/ Mimari 94/ Cami 94

ABBASÎLER DEVRİ 101

Ebü'l-Abbas es-Seffah, kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansur 103/ Mehdî 107/ el-Hâdî 108/ Hârun er-Reşid 109/ el-Emin 111/ Me'mun 112/ Vâsık 118/ Mütevekkil 119/ Muntasır 121/ Müstaîn 122/

Mu'tez 123/ Mühtedî 123/ Mu'temid 124/ Mu'tazid 125/ Müktefî 127/ Muktedir 128/ er-Râzî 130/ Halife, Sarayı 132/ Vezir ve Divanlar 134/ Berîd (Posta Teşkilatı) 135/ Kaza Teşkilatı (Dîvân el-Kazâ) 136/ Şihne 138/ Ordu 138/ İktâ 141/ Maliye, Ekonomi 143/ Dîvân el-Mâl (Maliye Teşkilatı) 143/ Ziraat 154/ Abbasîler Devrinde Toplum 156/ Şehirler 161/ Dünya Başkenti Bağdat 162/ Sâmerrâ 165/ Dinî Durum, Mezhepler 167/ Şiîler 168/ İsmailîler 169/ Zimmîler ve İslâmlaşma 172/ Eğitim, Eğitim Kurumları 174/ Beytülhikme, Tercüme Faaliyeti 175/ İslâm Âlimlerine Göre İlimlerin Tasnifi 178/ Felsefe 178/ Ebû Bekir er-Râzî 182/ İhvan es-Safâ 184/ İbn Sînâ (Avicenna) 185/ Şehâbeddin es-Sühreverdî (Yahya b. Habeş el-Maktul) 187/ Riyaziyyat 188/ el-Fezârî 189/ el-Harezmi, Muhammed b. Musa 190/ Ebû'l-Vefâ el-Buzcânî 196/ Kûşyâr b. Lebbân 197/ İbn el-Heysen 198/ el-Bîrûnî 199/ Fizik 200/ Kimya 201/ Ebû Bekir er-Râzî 202/ Tıp 204/ Ebû Bekir er-Râzî 207/ el-Mesîhî ile el-Mecûsî 207/ İbn Sînâ 208/ Musiki 210/ Tarih 211/ Kudâme b. Ca'fer 217/ Ebû Zeyd el-Belhî Ekolü 217/ İbn Havkal 218/ Dinî İlimler 219/ Kelâm İlmi 225/ Ehl-i Sünnet Kelâmı 228/ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî 228/ İbn Fûrek 230/ Tasavvuf 232/ Serî es-Sakatî 235/ Ebû'l-Hüseyn en-Nürî (ö. 908) 235/ Cüneyd el-Bağdadî (ö. 909) 235/ Ebû Abdurrahman es-Sülemî 237/ Dil İlimleri 238/ Ebû Ubeyde Ma'mar b. el-Müsennâ 240/ el-Esmâî 240/ el-Müberred 241/ İbn Düreyd 242/ İbn Cinnî 244/ Şiir ve Edeb 245/ el-Mütenebbî 247/ Büyük Edipler 247/ Ali b. Ubeyde er-Reyhânî 250/ İbn Kuteybe 250/ Ebû Bekir es-Sûlî 251/ el-Ceşyârî 251/ Ebû Hilâl el-Askerî 253/ Ebû Hayyân et-Tevhîdî 253/ es-Seâlibî 255/ Abdülkahir el-Cürçânî (ö. 1078) 256/ Sanat 257/ Resim 258/ Abbasîlere Tâbi Doğuda Kurulan Devletler 264/ Samanîler 264/ Karahanlılar 267/ Gazneliler 269/ Büveyhîler 272/ Hamdanîler 274/ Tolunoğulları 276/ İhşîdîler 279

İSLAM DÜNYASININ BATISI 284

İdrîsîler 284/ Ağlebîler 285/ Fatımîler 287/ Teşkilat 293/ Vezir 295/ Ordu 295/ İlim 296/ Tıp 299/ Hadis İlmi 301/ Tarihçiler 301/ Dil ve Edebiyat 301/ Fatımîlerde Sanat 305/ Endelüs Emevîleri 309/ I. Abdurrahman 309/ I. Hişam 311/ II. Abdurrahman (el-Evsat) 312/ Muhammed b. Abdurrahman 314/ Münzir b. Muhammed 317/ Abdullah b. Muhammed 317/ III. Abdurrahman 318/ II. Hakem 320/ II. Hişam ve Mansur İbn Ebû Âmir 321/ Çöküş 323/ Teşkilat 328/ Kurtuba, ez-Zehrâ Sarayı 329/ Ekonomi, Ticaret, Ziraat 330/ İlim ve Edebiyat 331/ Felsefe 332/ Matematik, Astronomi, Fizik, Kimya 334/ Tıp, Botanik, Eczacılık 336/ Tarihçilik 337/ Din İlimleri 338/ Dil İlimleri 339/ Şiir ve Edeb 339/ Endelüs Emevî Sanatı 341/ Musiki 342/ Sicilya 344

SELÇUKLULAR 348

Selçukluların Ortaya Çıkışı 348/ Alp Arslan 351/ Melikşah 352/ Haşhaşîler (Haşîşîler) 354/ Berkियaruk 355/ Muhammed Tapar 356/ Sultan Sencer 356/ Anadolu Selçukluları 358/ Devlet Teşkilatı 361/ Sultan 362/ Vezir 364/ Ordu 366/ Ekonomi, Maliye 367/ Kaza Teşkilatı 368/ Eğitim Kurumları 369/ İlim ve Edebiyat 369/ Felsefe, Riyaziyyat, Tıp 370/ Dinî İlimler 373/ Kelâm 374/ Dil İlimleri 377/ Tarih 378/ Anadolu Selçuklularında İlim ve Edebiyat 379/ Mimari ve Sanat 381/ Harezmsahlr 385/ Teşkilat ve Ordu 387/ Ekonomi 388/ İlim ve Edebiyat 388

GURLAR VE DELHİ SULTANLARI 393

Delhi Sultanlığı'nda Teşkilat 399/ İlim ve Edebiyat 401

HAÇLILAR, ZENGİLER, EYYÜBİLER 406

Haçlılara Karşı Selçuklu Tepkisi 408/ İmâdüddin Zengî 410/ Nureddin Mahmud b. Zengî 411/ Mısır Seferleri, Selâhaddin'in Tarih Sahnesine Çıkışı 412/ III. Mısır Seferi, Eyyübîlerin Mısır'da İdareyi Ele Geçirmesi 414/ Dimyat Kuşatması 415/ Fatimî Hilâfetinin Kaldırılması 416/ Nureddin'in Ölümü ve Selâhaddin'in Onun Yerini Alması 416/ Şam ve el-Cezîre'nin Eyyübîlere Bağlanması 417/ Hittîn Zaferi, Kudüs'ün Fethi 422/ III. Haçlı Seferi, Akkâ Müdafaası 424/ Selâhaddin'den Sonra Gelen Eyyübî Sultanları 428/ el-Melik el-Âdil 428/ el-Âdil, IV. ve V. Haçlı Seferleri 430/ el-Kâmil 432/ el-Muazzam - el-Kâmil Rekabeti 433/ Dimaşk'ın El Değiştirmesi 433/ Anadolu Selçuklu - Eyyübî Rekabeti 434/ II. el-Melik el-Âdil 436/ el-Melik es-Sâlih İmâdüddin İsmail Mücadelesi 439/ VII. Haçlı Seferi 440/ Devlet Teşkilatı 443/ Ordu 446/ Ekonomi, Ticaret, Para 448/ Eğitim Kurumları 450/ Sosyal Yardım Kurumları 451/ İlim ve Edebiyat 451/ Felsefe 452/ Matematik, Astronomi, Fizik 455/ Tıp İlmi 457/ Dinî İlimler 459/ Tasavvuf 460/ Dil İlimleri 461/ Tarih 463/ Mimârî, Sanat 465

MEMLÜKLER 469

Baybars, Memlûk Sultanlığının Yokselişi 471/ Baybars-İlhanlılar 473/ Kalavun 474/ Akkâ'nın Fethi, Doğudaki Frenk Varlığının Sona Ermesi 476/ el-Melik en-Nâsir Muhammed 477/ en-Nâsir Muhammed'in Oğulları ve Torunlar 478/ Berkuk 479/ el-Melik el-Eşref Barsbay 481/ Kayıtbay 482/ Kansuh el-Gavrî 482/ Devlet Teşkilatı 483/ Önemli Görevliler 485/ Sivil Memurlar (Bürokratlar) 487/ Posta (Berîd) İdaresi 488/ Kaza Teşkilatı 489/ Ordu 490/ Memlûklar 491/ Dîvân el-Ceyş 493/ Orduda Kullanılan Silâhlar 494/ Donanma 494/ Ekonomi 496/ İlim ve Edebiyat 499/ Felsefe 499/ Tıp, Riyazî İlimler 500/ Dinî İlimler 502/ Tarihçilik 502/ Coğrafya 503/ Dil ve Edebiyat 503/ Sanat ve Mimari 504/ Yemen ve Rasûliler 508

MOĞOL İSTİLASI 511

Altın Orda Hanlığı 513/ Teşkilat 514/ Ticaret 515/ İlim 515/ İlhanlılar 516/ Teşkilat 519/ Vezir ve Bürokrasi 520/ Ekonomi 521/ İlim ve Edebiyat 522/ Matematik-Astronomi 523/ Sanat 529/ Timur ve Timurlular 531/ Teşkilat 538/ İlim ve Edebiyat 539/ Matematik-Astronomi 539/ Dinî İlimler 541/ Edebiyat 541/ Tarih 543/ Timurlularda Sanat 543

XI-XV. ASIRLARDA MAĞRİB İSLAM DÜNYASI 546

Murâbitlar 546/ Teşkilat, Toplum 548/ İlim ve Edebiyat 549/ Ulûm el-Evâil 550/ Dinî İlimler 552/ Dil ve Edebiyat 554/ Tarihçiler 557/ Coğrafyacılar 557/ Muvahhidler 558/ Teşkilat 563/ Ekonomi 563/ İlim ve Edebiyat 564/ Felsefeciler 564/ Matematik, Astronomi 567/ Tıp 568/ Dinî İlimler 569/ Dil ve Edebiyat 570/ Tarihçiler 571/ Mimari 572/ Hafsîler 573/ Teşkilat 576/ Mimari 577/ Merînîler 577/ Teşkilat 582/ Mimari 583/ Hafsîler-Merînîler Devrinde İlim ve Edebiyat 583/ Dinî İlimler 585/ Dil ve Edebiyat 586/ Tarihçilik 586/ İlmin Batı'ya Aktarılması 590

OSMANLILAR 594

Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu 596/ I. Murad Hüdavendigâr 597/ Yıldırım Bayezid 598/ Mehmed Çelebi 599/ II. Murad 599/ Fatih 601/ II. Bayezid 605/ Kızılbaşlar, Şah İsmail 607/ Yavuz Selim

608/ Kanunî Süleyman 611/ II. Selim 616/ III. Murad 617/ Köprülüler 621/ Osmanlı Devleti'nin Çöküş Devri 623/ Devlet Teşkilatı 631/ Ordu, Donanma 635/ Maliye 637/ Ekonomi, Ticaret 638/ Para 639/ Eğitim Kurumları 640/ Medrese 641/ Osmanlılarda İlim ve Edebiyat 642/ Felsefe 643/ Matematik 645/ Astronomi 647/ Fizik 650/ Kimya 651/ Jeoloji 652/ Ziraat 652/ Botanik, Zooloji (Nebâtât, Hayvânât) 652/ Askerlik ve Silâhlar 653/ Osmanlılarda Tıp 654/ Dinî İlimler 655/ Dil ve Edebiyat 657/ Tarih-Coğrafya 658/ Sanat 662/ Musiki 662/ Mimari 663/ Çini, Mermer 664/ Metal 665/ Hat, Tezhip 665/ Resim 666

SAFEVÎLER 671

Şah İsmail 671/ Şah I. Tahmasb 674/ Şah Abbas 676/ Teşkilat 681/ İlim ve Edebiyat 682/ Felsefe 682/ Matematik, Astronomi 683/ Tıp 683/ Tarih-Coğrafya 684/ Edebiyat 684/ Sanat 685/ Nâdir-şah'tan Sonra İran 686/ Eğitim, İlim ve Edebiyatta Yenileşme 694/ Sanat 694

BÂBÜRLÜLER 697

Hümâyün 698/ Ekber 699/ Cihangir 701/ Şah Cihan 702/ Âlemgîr 703/ Teşkilat 705/ İlim ve Edebiyat 707/ Edebiyat 709/ Tarih 709/ Sanat 711

XVI-XVIII. Asırlarda Orta Asya, Kıpçak Bozkırı 713

Ekonomi 714/ Edebiyat 715/ Kazan, Astragan Hanlıkları 716

XVI-XVIII. Asırlarda Mağrib (Fas) 717

Hasanî Şerifleri 718/ Teşkilat 720/ İlim ve Edebiyat 720/ Sanat 721/

Diğer Müslüman Topluluklar 722

SONUÇ 726

İNDEKSLER 732

Şahıs Adları 732/ Yer Adları 747/ Konular, Terimler, Kavimler, Yapılar 753/ Kitap Adları 757

Önsöz

İslâm Medeniyeti eski dünyanın üç kıtasında çok geniş bir sahaya yayılmış, VII-XVIII. yüzyıllar arasında dünya çapında rol oynamış bir medeniyettir. İnsanlığın evrensel medeniyetine önemli katkı yapmıştır. Bu medeniyetin coğrafi ağırlık merkezi Atlas Okyanusu ile Çin arasında kalan kuzey yarımkürenin orta kuşağı olmuştur. Bütün Ortaçağ medeniyetleri gibi dinî bir karakter taşır. Her şey bu otoriteye bağlanmak istenir. Çoğu defa bu otorite dinîdir.

İslâm medeniyeti dinî vahy geleneği dışında antik medeniyetlerden; Yunan, Roma, Sasanî, hatta Türk, Çin, Hint medenî geleneklerinden de faydalanmış, onların bilim, teknik, kültürlerinden, sanatlarından da bir dereceye kadar etkilenmiştir. Din ile ilim arasında denge kurmaya çalışmıştır. Bununla beraber umumiyetle ilim, sanat dinin kontrolündedir. Dinî, ilmî otoriteler vardır. Onları tenkit genellikle hoş karşılanmaz. Bununla beraber bazı kişiler bu çerçevenin dışına çıkabilmiş, otoriteleri tenkit etmiş, insanlığın devamlı tekâmül ettiğine inanmıştır.

İslâm Medeniyeti tarihi üzerinde ilk araştırma yapanlar Batılı oryantalistlerdir. Daha sonra onları İslâm dünyasında yetişen modern ilim adamları takip etmiştir. İslâm Medeniyeti ve tarihi hakkında çok sayıda neşriyat yapılmıştır. Çok şey söylenmiştir. Bunların içinde objektif olanlar, sübjektif olanlar vardır. Biz de elli yıllık çalışmalarımız sonunda bu konudaki bilgilerimizi, düşüncelerimizi okuyucularla paylaşmak istedik, bu çalışmayı yaptık.

Şimdiye kadar İslâm Medeniyeti tarihi yazarlar iki türlü çalışma yapmışlardır. Bir kısmı sadece kurumlardan, kültürden, ilim ve sanattan bahsetmişler, bir kısmı ise bunların yanında siyasî, askerî tarihten kısa veya tafsilatlı olarak söz etmişlerdir. Bu kitaba başlarken bu konu üzerinde düşündük. Siyasî, askerî tarihi özetlemeden birçok noktanın karanlıkta kalacağı sonucuna vardık.

Ayrıca bir medeniyet siyasî, askerî, teşkilat, ilim, kültür, din, sanat yönleriyle bir bütündür. Siyaset, askerlik medeniyetin bir parçasıdır. Onun gelişmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Bizzat medeniyetin temel taşlarıdır. İslâm Medeniyeti'nde de böyle olmuştur. Siyasî, askerî başarıları ilmî, kültürel başarılar takip etmiştir. İslâm Medeniyeti'nin gelişmesinde devlet adamlarının rolü çok büyüktür. Devlet kurumları onların gayretleriyle gelişmiştir. İlim, sanat, edebiyat

saraylar etrafında, hükümdarların himayeleri sayesinde atılımlar yapmıştır. İlimi, sanatı seven, âlimleri, sanatkârları koruyan hükümdarlar olmasaydı İslâm Medeniyeti çok cılız kalırdı. Nitekim, böyle hükümdarlar zamanında devlet kurumlarında, ilim, sanatta büyük gelişmeler olmuştur. Abdülmelik, oğlu Velid, Ebû Ca'fer el-Mansur, Mehdî, Hârun er-Reşid, Me'mun, III. Abdurrahman, oğlu II. Hakem, Melikşah, Selâhaddin Eyyübî, Baybars, Fatih, Yavuz, Kanuni, Timur gibi büyük devlet adamlarının İslâm Medeniyeti'ne olan büyük katkılarını kimse inkâr edemez. Onların icraatları anlatılmadan, kurdukları kurumlardan, himaye ettikleri ilim, sanat adamlarından bahsedilmeden İslâm Medeniyeti tarihi yazılmaz. Kültürel, medenî gelişmelerin arka planı karanlıkta kalır.

Bu sebeple, bu çalışmada İslâm Medeniyeti'ni bütün yönleriyle ele almaya çalıştık. Siyaset, askerlik, din, ilim, edebiyat, sanat, kurumlar, ekonomi, sosyal hayat, şehirler hakkında çalışmanın hacminin elverdiği kadar söz ettik. Başlıca İslâm devletlerini, İslâm Medeniyeti'nin gelişmesini tarihî perspektif içinde anlatmaya çalıştık. Önemli notları verdik. Haritaları ve bazı önemli mimari eserlerin resimlerini, indeksleri ilave ettik. İndeksler şahıs adları, yer adları, kurumlar-terimler-kavimler, kitap adları olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Okuyucuların bu indeksler vasıtasıyla birçok konuyu kolayca bulmaları mümkündür.

Şunu da ilave etmek gerekir ki, İslâm Medeniyeti tarihi yazarların bir kısmı onun hep olumlu taraflarından bahsederler, bir kısmı ise onu küçümserler. Biz bu çalışmada bu medeniyetin olumlu yönlerinden bahsettiğimiz gibi eksik yönlerine de işaret ettik. Tarihinin görevi olumlu yönler kadar olumsuz tarafları da gün yüzüne çıkarmaktadır. Sadece övgü olan bir tarih kitabından gerekli ders alınmaz. Tarihinin görevi her iki yönü ortaya çıkarmak, olumlu ve olumsuz yönleri okuyucuların dikkatini çekmektir.

Önsözle ilgili satırları tamamlarken eseri yeniden basan Bilge Kültür Sanat Yayınları sahibi Adnan Mecid Yüksel Bey'in çalışma arkadaşlarına teşekkür ederim.

Ramazan Şeşen
9.11.2011

**İSLAM MEDENİYETİ
TARİHİ**

GİRİŞ

İslâm Medeniyeti Nedir?

Bir toplumun ve toplumlar grubunun sahip olduğu ahlâk, dil, din, siyaset, fikir, ilim, teknik, ekonomi, sanat değerlerinin tamamına *medeniyet* denir. Medeniyet kelimesi Arapçada şehir anlamına gelen “medine” kelimesinden gelir. İlk defa Tanzimat devrinde Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşları tarafından kullanılmıştır. Batı dillerinde karşılığı “civilisation”dur. Şehir manasına gelen “cite=site” kelimesinden gelir. İlk defa 1757 yılında Fransızcada Marquis de Mirabeau tarafından kullanılmıştır. Avrupa dillerindeki “culture=kültür” kelimesi de sık sık aynı anlam için kullanılmaktadır. Medeniyetin Arapçada bugünkü karşılığı “hadâret” kelimesidir. Türkçede “uygarlık” kelimesi de aynı anlam için kullanılır.

Yalnız kültür kelimesi daha geniş kullanım sahasına sahiptir. Hem ilkel kavimlerin değerlerini hem medenî yani şehir hayatı yaşayan toplumların değerlerini ifade eder. Medeniyet ise şehir kültürü yani gelişmiş toplumların kültürüdür. Milletlerarası bir değerdir. Bir kültürün medeniyet hâlini alabilmesi için şehirleşmesi, rafine hâle gelmesi gerekir. İlk medeniyetler şehirlerin kurulduğu Mezopotamya, Mısır ve Anadolu toplumlarında meydana gelmiştir. Tarih boyunca medenî liderliği şehir hayatının geliştiği toplumlar ellerinde tutmuşlardır. İslâm Medeniyeti de Hicaz’ın üç önemli şehri Mekke, Medine, Taif’te filizlenmiş, buradan dünyaya yayılmış ve gelişmiştir. Bu üç şehrin halkı ilk Müslümanlara önderlik etmiş, onlara yön vermişlerdir.

İslâm bir din olarak ortaya çıktı. Ardından bir devlet, sonra bir medeniyet oldu. Zamanla dünya tarihine yön veren medeniyetlerden biri hâline geldi. Bu medeniyet Akdeniz Medeniyeti’nin, kendisinden önce Akdeniz ve Ortadoğu’da yaşayan Hellenizm’in bir devamıdır. Zamanla Çin, Hint medeniyetlerinden de etkilenmiştir. Bilhassa teknik, kültürel ve ilmî konularda Eski Yunan, Roma, İbranîler, Sasanîler, Arâmîler ve Mısır’dan, Çin ve Hint’ten, hatta Cahiliye devri Araplarından faydalanmıştır. Kendisine has bir din, devlet, toplum, ahlâk, ilim, sanat, ekonomi anlayışı vardır. Yine kendisine ait coğrafyası, tarihi bulunur. Milâdî VII. asrın başından XIX. asra kadar dünyada önemli rol oynamış, XIX. asırda yerini modern medeniyete bırakmıştır. [4] Müslümanlar üzerindeki etkisi hâlen devam etmektedir. Müslüman toplumlar modernleşme konusunda dünya toplumlarına ayak uydurmakta zorluk çekmektedirler. Uzakdoğu’nun putperest

toplumları bugün Müslümanları geçmişlerdir. Müslüman toplumlar dünyanın en geri kalmış, en problemlili toplumları arasındadır. En çok ezilenlerdendir.

İslâmiyet bugün dünyanın her tarafına az çok yayılmıştır. Çok sayıda Müslüman devlet vardır. Müslümanlar birçok devlette diğer dinlerin mensuplarıyla karışık yaşamaktadırlar. Fakat İslâm dünyasının ağırlık merkezi daima Atlas Okyanusu ile Çin arasında kalan orta iklim olmuştur. Bu sebeple Avrupalılar tarafından bazen İslâm Medeniyeti'ne *Doğu Medeniyeti* denir. Fakat Afrika Müslüman ülkeleri, hatta Türkiye Avrupa'nın doğusunda değil, güneyindedir. İslâm Araplar arasında çıktığı, bu medeniyete hâkim dilin Arapça olduğu için bazıları bu medeniyete Arap Medeniyeti de derler. Bilhassa bazı oryantalistler ile Arap tarihçiler tarafından bu isim kullanılır. Fakat Türklerin, İranlıların bu medeniyete katkıları hiç de az değildir. Türkler bin yıl İslâm dünyasına hâkim olmuşlardır. İslâm dünyasını, İslâm medeniyetini düşmanlarına karşı korumuşlardır. Birçok Türk ve İranlı âlim-edip Arapça yazmıştır. Ayrıca, X. asırdan sonra Farsça, XIII. asırdan sonra Türkçe İslâm dünyasında ilim, edebiyat, bürokrasi dili hâline gelmişlerdir. Bu dillerde çok sayıda eser yazılmıştır.

Genellikle en çok kabul gören husus bu medeniyetin "İslâm Medeniyeti" şeklinde isimlendirilmesidir. Bu medeniyetin tarihi hakkında yazılan eserlerin çoğu aynı adı taşımaktadır. Bugün en yaygın olan isim de budur. Zira bu medeniyete İslâm dini damgasını vurmuştur. Dinî karakter taşır, başlangıç noktası İslâm dinidir. Onun çizdiği çerçevenin dışına az taşmıştır. Bununla beraber İslâm Medeniyeti'nin dinî olmayan tarafları da vardır. Ayrıca İslâm toplumu içindeki putperest, Hristiyan, Yahudi azınlıklar bu medeniyete önemli katkı yapmışlardır. Sanatkârların, tüccarların önemli kısmı azınlıklardandı. Büyük mütercimler, filozoflar, matematikçiler, tabipler arasında çok sayıda Hristiyan, Yahudi, putperest bulunuyordu. Bunların en büyüklerinden biri olan Sâbit b. Kurre (ö. 901) Harranlı bir putperestti. Bundan dolayı bir eksiklik hissetmezdi. Aksine övünürdü. Buna rağmen Halifeler onu ve sülâlesinden gelen ilim adamlarını himaye etmişler, önemli makamlara getirmişlerdir.

İslâm Medeniyeti'nin tarihinden bahseden ilim dalına İslâm Medeniyeti Tarihi denir. XX. yüzyıl başından itibaren Doğu'da ve Batı'da İslâm Medeniyeti Tarihi yazmak için çeşitli kişiler eserler kaleme almışlardır. Bunların başında W. Barthold, Corci Zeydan, Ahmed Emin, Philip Hittî, Gustav E. Von Grunebaum, Claud Cahen, Andre Miquel gibi büyük tarihçiler vardır. İslâm ansiklopedileri de bu konuda yapılmış büyük çalışmalar arasında yer alır. Ülkemizde de çeşitli kişiler bu sahada bazı deneme çalışmaları yayınlamışlardır. Bununla beraber İslâm Medeniyeti'nin tarihi hakkında söylenecek daha çok şey vardır. Herkes bu medeniyete çeşitli yönlerden bakar. [5] Kimi din, kimi sanat, kimi fikir-felsefe, kimi ilim yönünden bakar, kimi teşkilat yönünden bakar. Kimi ekonomi, siyaset yönünden bakar.

İslâm Medeniyeti'nin Kaynakları

İslâm medeniyeti başlıca üç kaynaktan etkilenmiştir. Birincisi vahye dayanan Hz. İbrahim ve Hz. Musa dini geleneğinden. Bizzat *Kur'an-ı Kerim*'de İslâmiyet'in Hz. İbrahim dininin tekâmül etmiş bir devamı olduğu, bazı konuların daha önce Hz. İbrahim ile Musa'nın kitaplarında geçtiği söylenir.¹ İkincisi Araplara has unsurlar ve geleneklerdir. İslâm dini Araplar arasında ortaya çıkmıştır. İbadet şekilleri, Kâbe, hac merasimleri, gaza ve cinlerle ilgili bilgiler, ganimet, Kureyş'in, Hz. Peygamber'in ailesinin itibarı gibi şeyler Arap-İslâm toplumu menşelidir. Bunlara Hz. Peygamber ve sonrasında meydana gelen bazı olayları, meseleleri ekleyebiliriz. Arap dil ve edebiyatını ilave edebiliriz.

Üçüncüsü, İslâm Medeniyeti felsefe, ilimler, teknik konularında ise en çok eski Yunan, Hellenizm medeniyetlerinden, İran'dan, Çin ve Hint'ten, başta Türkler olmak üzere İslâmiyet'e giren çeşitli ırkların kültüründen faydalanmıştır. Sayılar Hindistan'dan, kâğıt, pusula, barut, porselen Çin'den gelmiştir. Tasavvufta Yunan-Hint felsefelerinin, kelâm ve felsefe, matematik, astronomi, tıp konularında eski Yunan'ın etkisi önemlidir.

İslâm Medeniyeti'nin gelişmesine Arâmîlerin, Nabatîlerin de önemli katkısı olmuştur. Alfabe, Yunan ilmi ve felsefesi, tıbbı, matematiği Müslümanlara Aramîler, Yahudiler, Nabatîler vasıtasıyla geçmiştir. Roma İmparatorluğu'nun son zamanlarında felsefe, ilim ve medeniyet devletin doğusuna kaymıştı. Batı kısmı eski önemini kaybetmişti. Bunun sonucu Konstantiniye=İstanbul kurulmuş, devletin merkezi doğuya taşınmıştı. Bu sırada Atina, İskenderiye, Bergama'daki ilim merkezleri zayıflamışlardı. Buna karşılık Antakya, Harran, Hıms, Urfa, Nusaybin, Cündişapur gibi Arâmîlerin hâkim olduğu merkezlerdeki ekoller canlıydı.

529 yılında Justinianus tarafından Atina Mektebi kapatılınca bu mektebin hocaları doğudaki Harran, Hıms, Cündişapur mekteplerine gittiler. Bu mekteplerde eski Yunan felsefesi, ilmi revaçtaydı. Çok sayıda Yunanca eser Arâmîceye çevrildi, yeni eserler yazıldı. Hristiyan dininin teolojisi meydana getirildi. Aryanizm, Nasturîlik, Monafisizm gibi önemli Hristiyan teoloji mektepleri bu bölgelerde ortaya çıktı. Gnostisizm, Maniheizm gibi yeni felsefe, din akımları meydana geldi. İslâmiyet ortaya çıktığı sırada Akdeniz'den Horasan'a kadarki sahada yoğun bir fikrî-dinî ortam vardı. [6] Çok sayıda Yunanca, Sanskritçe kitap Pehlevîceye çevrilmişti. Bölge gelişmeye çok müsaitti. Irak, Horasan bölgeleri Çin ve Hint ile ticarî ve kültürel bakımdan irtibat hâlindeydi. İpek Yolu'nun önemli kolları bölgeden geçiyordu. Bunun için İslâm tarihinin başlarındaki siyasî faaliyetler, mezhep hareketleri, ilmî hareketler bu sahada meydana geldi. Mısır ve Kuzey Afrika bunun biraz dışında kaldı. Birçoğu Hristiyan, Yahudi, putperest olan Arâmî, Yunanlı, İranlı, İbrânî, Hintli ilim adamları eski medeniyetlere ait ilmî-kültürel

1 Bakara 128-138; Enam 161, 163; Hac 78; Maide 32, 45; Araf 145; Taha 133; Necm 36; A'lâ 18-19.

mirası Arapçaya aktardılar. Müslüman Araplara bu ilimleri, çeşitli sanatları ve bürokrasiyi öğrettiler.²

İslâmiyet Ortaya Çıktığı Sırada Arabistan ve Araplar

İslâmiyet Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesinde ortaya çıktı. Buradan dünyaya yayıldı. İslâmiyet'in çıktığı ortamı iyi anlayabilmemiz için Hz. Muhammed doğduğu sırada Arabistan'ın, Hicaz'ın durumundan kısaca bahsetmemiz gerekir. Arap Yarımadası Asya'nın güneybatısında çöl kuşağında 3 milyon km²'ye yakın büyük bir yarımadadır. Batısında Kızıldeniz, güneyinde Hint Okyanusu, doğusunda Basra Körfezi vardır. Kuzeyden kara ile Şam-Irak bölgelerine bitişir. Güney kısmında Yemen-Hadramevt, batı kısmında Hicaz, doğu kısmında Bahreyn bölgeleri, kuzey kısmında Nefud Çölü, orta-kuzeyinde Necd Yaylası, onun güneyinde Rub' el-Hali Çölü yer alır. Güneyindeki Yemen ile vahalar tarıma elverişlidir. Eskiden beri Yemen, Bahreyn önemli deniz ve kara ticaret yollarının geçtiği yerlerdir. Kızıldeniz, Şam-Yemen arasındaki Hicaz da ticaret yolları üzerindedir. Arap geleneğine göre, Arabistan halkı Araplar iki ana gruba ayrılırlar. Kahtanîler, Adnanîler. Kahtanîler asıl Araplardır. Adnanîler ise Araplaşmış Araplardır. İslâm geleneğine göre bunlar Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in soyundan gelirler. Diğer bir ifade ile Kahtanîler Yemen asıllı, Adnanîler Kuzey Arabistan asıllıdır. Yemenlilere Kelbliler, kuzeylilere Mudar veya Kays denir.

Eskiden beri Arapların mensup olduğu Sâmililer çeşitli devletler kurmuşlardır. Bunların arasında Irak-Şam bölgelerinde kurulan Kaldeliler, Babilliler, Asurlular, Fenikeliler, Nabatîler, İbranîler devletleri önemlidir. Dünya medeniyetine çeşitli katkılar yapmışlardır. Yemen'de de çeşitli Arap devletleri kurulmuştur. Ma'rib, Sab'a, Himyerîler gibi. Orta Arabistan'da ise İslâmiyet'ten önce bugünkü Irak, Suriye bölgelerine de nüfuz etmişlerdi. Sasanîlere tâbi Irak'taki Lahmîler, Bizans'a tâbi Şam'daki Gassânîler Arap hanedanlarıydı. Şam-Filistin-Mısır Bizans'a, Irak, Yemen, Bahreyn ise İran Sasanîlerine bağlıydı. [7] Hicaz, Necd, Orta Arabistan'daki Araplar ise kabileler hâlinde teşkilatlanmışlardı. Birbirleriyle mücadele içindeydiler. Bu kısmın en önemli bölgesi Hicaz'dı. Hicaz Kızıldeniz boyunca güneyden kuzeye doğru uzanıyordu. Bu bölgede Mekke, Taif, Yesrib, Hayber, Tebük gibi o zamana göre önemlice şehirler vardı. Bu şehirler ticaret ve tarımla geçiniyorlardı. Taif, Medine ve Hayber vahaları tarıma elverişliydi. Mekke ise elverişli değildi. Bu sebeple Mekke halkını teşkil eden Kureyş kabilesi mensupları genellikle ticaretle uğraşıyorlardı. Bir de putperest Arapların putlarının bulunduğu kutsal Kâbe Mekke'de bulunuyordu. *Kur'an-ı Kerîm*'e göre Kâbe'yi Hz.

2 Ra'd suresi, ayet 37; *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti (The Cambridge History of Islam)*, IV, 16-59; V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 3-19, 81-92, 114-130.

Mimari

Yusuf b. Tâşfîn tarafından kurulan Merakeş şehri Murâbıtlar devrinde gelişti. Güzel yapılarla süslendi. Bu yapılarda Endelüs mimarisinin etkileri görülür. O zamandan beri Mağrib İslâm dünyası kendine has gelişmiş bir mimariye sahip oldu. Arabesk sanatın en güzel örneklerini verdi. Fas'taki Karaviyyîn Câmii, Merakeş'teki Kubbet el-Bedriyyîn, Tilimsân'daki Câmî' el-Kebîr, Cezayir'deki Yusuf b. Tâşfîn Camii bu dönemden günümüze ulaşan eserlerdendir. Yine bu devirde Batı Sahra'da Tinbüktü, Cenne şehirleri önemli İslâm merkezleri hâline geldiler.

Muvahhidler

Murâbıtlar Devleti'nin yerini alan Muvahhidler Devleti de Berberî kabilelerine dayanır. Murâbıtî hareketi gibi bir dinî-siyasî harekettir. Bu hareketi başlatan **Muhammed b. Tûmert** yaklaşık 1078 yılı civarında Mağrib'de Sûs el-Aksâ'nın İcli-Varğan kasabasında doğdu. Berberîlerden Masmûde kabilesindendi. İlk tahsilini tamamladıktan sonra 1106 yılında Kurtuba'ya gitti. Oradaki âlimlerden faydalandı. Sonra hacca gitti. Hicaz ve Doğu İslâm âleminin bazı önemli merkezlerini dolaştı. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin, Gazzâlî'nin eserlerini okudu. Onların etkisi altında kaldı. On yıl kadar sonra Mağrib'e döndü. Mağrib'deki mücessime (Allah'ı cisimleştirme) ile ilgili dinî inançlara, bid'atlara karşı savaş açtı. Maksudı zamanla birçok bid'atla rayından çıkmış dinî hayatı, Kur'an ve hadise dayanarak ilk sadeliğine döndürmektir. Bu maksatla bir akide kitabı yazdı. Bicâye, Tilimsân, Merakeş, Fas dâhil bölgedeki önemli şehirleri dolaştı. Kendisinin Allah tarafından dini ıslah etmek için gönderilmiş bir velî olduğunu ilan etti. Etrafında çok sayıda taraftar toplandı. Bunlar Allah'ın birliği prensibine sıkı sıkıya bağlı oldukları için kendilerine Muvahhidler dediler. İbn Tûmert 1121 yılında kendisini Mehdî ilan edip Tinmel müstahkem mevkiine çekildi. Murâbıtlara karşı savaş ilan etti. Müridlerinden Zenâte kabilesinden **Abdülmümin b. Ali el-Kevmî**'yi kumandan tayin edip Merakeş'e hücumlara başladı. 1128 yılında öldü. Yukarıda geçtiği gibi Abdülmümin 1147 yılında Merakeş'i, 1148 yılında Endelüs'ü aldı. Murâbıtlar Devleti'ne son verdi. Devlet idaresine çekidüzen verdi, özel yetiştirdiği gençlere bıraktı. Devlet ileri gelenlerini toplayıp oğlu Muhammed'i veliaht tayin etti. Hutbede onun adını da zikrettirdi. Kuzey Afrika'da iç isyanlarla, Normanlarla savaştı. 1152'de Cezayir'i, 1158'de Mehdiye'yi, 1160'ta Trablusgarp'ı onların elinden aldı. Oğlu Muhammed Endelüs'te Frenklerle mücadele etti. 1160 yılında Endelüs'e geçmeye karar verdi. Bu sırada Vehrân (Oran)'da bir suikasta uğradı ise de kurtuldu. 1161 yılında

İdrîsî'nin dünya haritası

Endelüs'e geçti. Cebel-i Târik'ta Cebel el-Feth adlı büyük [563] bir kale inşa ettirdi. Murâbitların elinde kalan bazı kaleleri aldı, 1163'te Benû Merdenîş hanedanını ortadan kaldırdı. Ardından Selâ'da büyük bir ordu ve donanma hazırladı. Tekrar Endelüs'e girmeye karar verdi. Aynı yıl öldü.

Ölüm döşeğindeyken oğlu Muhammed'i veliahtlıktan azletmiş, yerine diğer oğlu **Ebû Ya'kub Yusuf**'u tayin etmişti. Yusuf babasının yerine sultan oldu. İki yıl kendisine isyan eden kardeşleriyle uğraştı. Merakeş'te büyük bir biat merasimi tertip edip emîrülümû'minîn (halife) unvanı aldı. Devletin dizginlerini eline alıp iyi bir idare sergiledi. 1165 yılında Valencia Emîri Muhammed b. Sa'd yeniden isyan etti. Bunun üzerine 1172 yılında Endelüs'e çıkan Yusuf Valencia'yı Muhammed'in elinden aldı. Muhammed ordu ve donanmasıyla Mayorka'ya gitti. Burayı Mülessemîlerden İbn Gāniye'den aldı. Ebû Ya'kub Yusuf dört yıl Endelüs'te kalıp ülkenin idaresini düzenledi. 1176 yılında Merakeş'e döndü. Ardından Endelüs'te Hristiyan baskısı arttı. Yusuf 1184 yılında yeniden Endelüs'e geçti. Ordu ve donanmayla Lizbon'u kuşatmaya karar verdi. Önce Şenterin'i aldı. 3

Temmuz 1184 tarihinde Endelüs'te Frenk kuvvetleriyle girdiği savaşta ağır yaralandı. 21 Temmuz 1184'te Cezîret el-Hadrâ'da öldü. Yerine oğlu el-Mansur Ebû Yusuf Ya'kub geçti.

el-Mansur Merakeş'e döndü. Biat aldı. Mağrib şehirlerini dolaştı. Halkı yakından gördü. Bu sırada Murâbitlardan Ali b. Gâniye Mayorka'da bulunan Muvahhidî donanmasına el koydu. Şerefeddin Karakuş ve arkadaşlarıyla birleşti. Tunus bölgesine geldi. Bicâye'yi ve Trablusgarp'ı zapt etti. Bunun üzerine harekete geçen el-Mansur 1188 yılında Tunus'ta Müllessemîleri yendi. 1189 yılında Endelüs'e girdi. Derhâl Şenterin, Lizbon üzerine yürüdü, çok sayıda esir aldı. Mağrib'de ayaklanma çıkması üzerine Merakeş'e döndü. Bu sırada III. Haçlı Seferi'ne çıkan Ren, Loren, Flandre, İngiltere donanmaları Portekiz Kralı Sancho'ya yardım ettiler, Silves şehri halkını kılıçtan geçirdiler. 1191 yılında Kurtuba Valisi Muhammed Haçlılar tarafından alınan şehirleri geri aldı. Dört yıl sonra el-Mansur Frenklere karşı Endelüs'e çıktı. 19 Temmuz 1195 tarihinde el-Arak denen yerde Frenklere karşı büyük bir zafer kazandı. Çok sayıda Haçlı şövalyesi öldürüldü. Bu zaferin hatırasına Merakeş'te büyük bir kule inşa edildi. Bu zafer Endelüs Frenk devletlerinin arasını açtı. el-Mansur, Kastilya kralıyla 10 yıllık bir anlaşma imzaladı. 22 Ocak 1199 tarihinde Merakeş'te öldü. Yerine küçük yaştaki oğlu Ebû Abdullah Muhammed **en-Nâsır** geçti.

el-Mansur Ya'kub Muvahhidî sultanlarının en büyüğüdür. Mağrib'de, Endelüs'te abidevî binalar inşa etmiştir. Bunlardan biri Muvahhidîlerin Endelüs'teki ikinci başkenti Sevilla (İşbîliye) şehrinde inşa edilen Ulucami'dir. Bu caminin yakınında ayrıca Giralda adıyla anılan büyük bir kule yaptırmıştır. Sevilla'daki Ulucami bugün katedral olarak kullanılmaktadır. el-Mansur ayrıca, İskenderiye'yi örnek alarak Mağrib'de Ribat el-Fütûh adlı büyük bir ribat, büyük bir hastahane inşa ettirmiştir. el-Mansur devri III. Haçlı Seferi'nin yapıldığı devirdir. Selâhaddin Eyyûbî Haçlılara karşı [564] ondan donanma yardımı istemek için Şemsüddeve Abdurrahman b. Münkız'ı elçi göndermiş, Haçlı donanmasının tehdidi altında olan Muvahhidler bu isteğe olumlu cevap vermemişlerdir.

el-Mansur'un ölümünden sonra Endelüs'te bir sükûnet devri başladı. Bu sırada yeni sultan (halife) **en-Nâsır** Mağrib'deki iç problemlerle uğraştı. Balear Adalarında Murâbitî (Müllessemî) isyanı patlak verdi. Murâbitlara karşı harekete geçen en-Nâsır onların sultanlarının bulunduğu Mehdiye'yi kuşattı. 1206 yılında Mehdiye'yi Yahya b. Gâniye'nin elinden aldı. İki-yıl sonra da Mayorka'yı zapt etti.

en-Nâsır Murâbitlarla uğraşırken Endelüs'te Frenkler birçok bölgeyi tahrip etmişlerdi. Bunun üzerine 10 Mayıs 1211 tarihinde ordusuyla Endelüs'e geçti. Frenklere ait müstahkem Salvatierra Kalesi'ni 8 ay kuşattı. Bu sırada kış bastırdı. İkmal yolları kesildi, ordusu büyük çapta sarsıldı. Bu arada Frenkler (Haçlılar) çok büyük bir ordu topladılar. Dört koldan harekete geçtiler. Kalet

er-Rabah'ı aldılar. Sonra en-Nâsır üzerine yürüdüler. İki ordu 10 Temmuz 1212 tarihinde Kurtuba'nın 100 km. kadar doğusunda Kal'at el-İkâb (Las Navas de Tolosa) yanında karşılaştılar. Kastilya Kralı VIII. Alphonso kumandasındaki Frenk ordusu büyük bir zafer kazandı. Savaşın sonra birçok Müslüman şehrini ele geçirdi. Halkı kılıçtan geçirdi. Muvahhidler büyük bir darbe yediler. Mağrib'deki hâkimiyetleri bile sarsıldı. en-Nâsır ise yenilginin asıl sebebi saydığı Endelüs halkı arasında kanlı bir temizlik hareketine girişti, Mağrib'e döndü. Devlete yeniden çekidüzen verecek tedbirleri alacak vakit bulamadı. Devlet işlerini çocuk yaştaki oğlu ve veliahdı Ebû Ya'kub Yusuf'a bıraktı. 25 Aralık 1213 tarihinde öldü. Yerine **Müstansır-Billah** lâkabıyla oğlu Ebu Ya'kub Yusuf geçti. Devletin idaresi vezirlerin, akrabalarının elindeydi. Onlar da kendi menfaatleriyle meşgul oldular. Suiistimaller arttı. Kadılık, kâtiplik makamları para ile satılmaya başladı. Muvahhidler İspanya'daki Frenk devletleri arasında çıkan ihtilâflardan faydalanamadılar. Hristiyanlar ilerlemelerine devam ettiler. 1218 yılında Endelüs'teki Müslüman kuvvetleri Kasru Ebî Dâniş'te ikinci büyük yenilgiyi aldılar. el-Müstansır 1224 yılında öldü.

Bu arada 1217 yılında Fas'ta Merînîler hanedanı ortaya çıkmış, Muvahhidleri yenmişlerdi. Muvahhidler arasında taht kavgaları başlamıştı. Gerek Endelüs gerek Mağrib'de karışıklıklar birbirini takip etti. el-Mansur'un amcası Abdülvahid al-Mahlû' başa geçirildi. Mürsiye hâkimi kardeşi Ebû Muhammed Abdullah el-Âdil onu tanımadı. İstiklalini ilan etti. Emîrlere vaatlerde bulunarak 1224 yılında kardeşi Abdülvahid'i öldürttü. el-Âdil de iktidarda fazla kalmadı. İşbîliye sahibi olan kardeşi Ebü'l-Alâ b. Mansur tarafından tahttan uzaklaştırıldı. 1227 yılında öldü. el-Me'mun unvanı alan Ebü'l-Alâ idarede değişikliklere girişti. Elliler, Yetmişler meclislerinin yetkilerini ellerinden almak istedi. Bu meclisler direndiler, Muhammed en-Nâsır'ın oğlu Ebû Zekeriya Yahya'yı Mu'tasım unvanıyla 11 Ekim 1227 tarihinde tahta [565] çıkardılar. el-Me'mun direndi. Sidona'da yapılan savaşta Mu'tasım'ı yendi. Ardından Kastilyalıları mağlup edip bazı kaleleri geri aldı. Sonra Mağrib'e geçerek Merakeş'i ele geçirdi. Elliler, Yetmişler meclisleri azalarının çoğunu idam ettirdi. Ardından İbn Tûmert el-Mehdî'nin bir sahtekâr olduğunu ilan etti. Bu sırada Mürsiye'de Benû Hûd isyanı patlak verdi. Bunun üzerine Me'mun İberik Yarımadası'ndaki bazı kaleleri Kastilya kralına vererek onun yardımını sağladı. Hristiyanların Merakeş'te bir kilise inşa etmelerine müsaade etti. Bu sefer Endelüslüler Me'mun aleyhine döndüler. Kardeşi Sebte Valisi Ebû Musa isyan etti. Bundan istifade eden Ebû Zekeriyya Yahya Merakeş'i ele geçirdi. Yapılan kiliseyi yıktırdı. Hristiyanlara, Yahudilere baskı yaptı. Me'mun Endelüs'ten Merakeş'i geri almaya gelirken 1232 yılında öldü. Taraftarları oğlu Ebû Muhammed Abdülvahid'i er-Râşid unvanıyla halife ilan ettiler. İki hükümdar arasında mücadele devam etti. Ebû Zekeriyya 1236 yılında öldürüldü. Râşid 1242 yılındaki ölümüne kadar hüküm sürdü. Ölümü üzerine kardeşi Ebü'l-Hasan Ali el-Mu'tazid tahta çıktı. el-Mu'tazid

Merînîler ve Zeyyânîlerle uğraştı. Tilimsân sahibi Yahya b. Zeyyân ile yaptığı bir savaşta 1248 yılında öldürüldü. Yerine Ebû Hafs Ömer b. İbrahim geçti. el-Murtazâ el-Mehdî unvanı aldı. Ardından Merînîler Fas şehrini aldılar. el-Murtaza'nın akrabalarından Ebü'l-Alâ İdris isyan edip Merînîlerin yardımıyla Merakeş'i 1266 yılında ele geçirdi. el-Murtazâ el-Mehdî öldürüldü. Ebü'l-Alâ İdris el-Vâsık'ın 1269 yılında Merînîler tarafından öldürülmesiyle Muvahhidler Devleti resmen sona erdi. Mağrib'de Hafsîler, Merînîler, Abdülvâdîler devletleri kaldı. Bunlar uzun müddet birbirleriyle mücadele ettiler.

Bu arada 1232 yılında Muvahhidler Devleti'nin Endelüs'ü terk etmesi üzerine Kastilyalılar 1238 yılında Valencia'yı, 1236 yılında Kurtuba'yı, 1248 yılında İsbîliye (Sevilla)'yi almışlardı. Endelüs birbirlerine rakip küçük devletlere ayrılmıştı. Bunların arasında en önemlisi başşehri Granada olan Benü'l-Ahmer Nasrîler Devleti'ydî. Bunların ilk hükümdarı Muhammed el-Gâlib b. Yusuf b. Nasr'dır. Bu zat Muvahhidler iktidarının 1232 yılında Endelüs'te son bulmasından sonra Kastilya Krallığı'nın himayesine girmişti. Daha sonra Hafsîlerin, Merînîlerin destekleri Granada-Endelüs bölgesinin iki yüz elli yıl Müslümanların elinde kalmasını sağladı. Bu devirde Granada çok gelişti. Mimari eserlerle süslendi. Bunların en önemlisi el-Hamrâ Sarayı'dır. el-Hamrâ Sarayı'nın yapımına Muhammed el-Gâlib zamanında 1248 yılında başlanmış, Muhammed el-Ganî zamanında (1354-1549) tamamlanmıştır. İç süslemelerinin çoğu Ebü'l-Haccâc Yusuf zamanında (1335-1354) yapılmıştır. En meşhur kısmı Arslanlı Avlu'dur. Bu avlunun ortasında, etrafi ağızlarından su akan arslan heykelleriyle çevrili bir havuz vardır. Yanında Adalet Sarayı denen bir bina bulunur. Salonunun çatısı altında oval bir peyke üzerine oturmuş 10 hükümdar resmi, deri üzerine boya ile yapıpıp duvara asılmış av ve savaş sahneleri resimleri yer alır.

Ayrıca [566] Nasrîler devrinde ilim ve edebiyat gelişmesine devam etmiştir. İbn Haldun ve Lisânüddin İbn el-Hatîb Nasrîler sarayında himaye edilen ilim ve edebiyat adamlarındandır. Nasrîler 1492 yılında Kastilya-Aragonya Kral ve Kraliçesi Ferdinand ve Isabella tarafından ortadan kaldırılmıştır. 1492 yılı aynı zamanda bu iki hükümdar tarafından gönderilen Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfettiği yıldır. İspanyollar Müslümanlarla yaptıkları teslim anlaşmasına uymadılar. 1499 yılında Kardinal Ximenes kumandasındaki bir ordu Müslümanları din değiştirmeye zorladı. Çok sayıda Arapça kitabı yaktı. 1501 yılında Kastilya-Leon bölgelerinde yaşayan Müslümanların ya Hristiyan olmaları ya da ülkeyi terk etmeleri istendi. 1526 yılında benzer bir ferman yayınlandı. Bazı Müslümanlar zahiren din değiştirip ülkede kaldılar. Din değiştirmeyenler Kuzey Afrika'ya göçtü. 1556 yılında ülkede kalan Müslümanların dillerini konuşmaları, dinî ayinlerini icra etmeleri yasaklandı. 1609'da III. Philip'in fermanıyla İberik Yarımadası'nda Müslüman kalmadı.¹⁹⁹

199 P. Hittî, s. 880-882.

çok sayıda cami, medrese, han, hamam, mahzen, su kemeri, çeşme, köprü, türbe, çarşı yaptılar. Mimar Sinan'ın yaptığı eserler 400'e yaklaşır. Bunların arasında en ünlüleri İstanbul'daki Şehzade, Süleymaniye, Rüstem Paşa, Edirne'deki Selimiye Camileridir. Selimiye Camii'nde Mimar Sinan Ayasofya kubbesinden daha yüksek, daha geniş kubbe inşa etmiştir. Süleymaniye Camii, müstemilatı çok muhteşemdir. Mimar Sinan'ın diğer ihtişamlı eserleri Kemerburgaz su kemerleri, Büyükçekmece Köprüsü'dür. Sinan Osmanlı mimarisinin zirvesini temsil eder, hem çok güzel hem çok sağlam, iyi planlı eserler inşa etmiştir. Onun bu başarısında hiç şüphesiz Kanunî Sultan Süleyman'ın payı büyüktür. Onun teşviki, maddi desteği olmasa bu derecede verimli ve başarılı olamazdı. Tam zamanında yaşamıştır. Yalnız devrinde yazılan tarihlerde, biyografi kitaplarında hayatından, tekniğinden maalesef bahsedilmez. Onun hayatı hakkındaki bilgilerimiz kendisinin ve arkadaşı Sâî Mustafa Çelebi'nin yazdığı birkaç küçük risaleye dayanır. Kıymeti asıl modern zamanlarda anlaşılmıştır.

XVII. asır başlarında Mimar Sinan'dan sonra iki önemli cami yapıldı. Bunlar Sultan Ahmed Camii, Yeni Cami'dir. Osmanlılar XVIII. asırda da güzel camiler yaptılar. İstanbul'daki Nuruosmaniye, Laleli, Fatih, Aksaray Valide Sultan Camileri bu asırda yapıldılar. Nuruosmaniye ve Valide Sultan Camilerinde barok mimari etkisi görülür. XIX. yüzyıldaki Osmanlı mimarisi Avrupa mimarisinin taklididir. Fakat, bu asırda da önemli mimari eserler meydana getirilmiştir. Bunlar arasında kışlalar, camiler, saraylar, hastahaneler, devlet daireleri, sivil binalar vardır. Bunların çoğunu Avrupalı mimarlar yapmışlardır. Dolmabahçe Sarayı, Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Yıldız Sarayı, çok sayıda konak, hastahane, devlet dairesi, mektep bu asırda inşa edilmiştir. Bununla beraber Osmanlılarda sivil mimaride istenen seviyeye ulaşamamıştır. Bugün de Türklere has sivil bir mimari stil yoktur. İstanbul'daki bazı çeşmeler de önemli mimari yapılardandır. III. Ahmed Çeşmesi, Tophane, Kabataş Çeşmeleri bunlardandır.

Çini, Mermer

Osmanlılar [670] devrinde çini üretimi, mermer işçiliği zirvesine ulaştı. İzmit ve Kütahya çini üretiminin merkezleriydi. XVI. asırda çini, çini vazolar, tabaklar üretiminde büyük gelişme oldu. Camiler, saraylar, hamamlar nefis çinilerle süslendi. Bu çinilerin boyları, desenleri, resimleri son derece güzeldir. Üzerleri karanfil, sünbül gibi çiçeklerle süslüdür. İnsan resmi iyi görülmediği için konmamıştır. Buna karşılık kuş, hayvan resimleri çinilerde görülür. Yalnız, bunların tekniğiyle ilgili bir kitap yoktur. Zamanla ihmal edilmiş, unutulmuştur.

Bu devirde mermer işçiliği çok gelişti. Minberler, mihraplar, camilerin kürsüleri, mahfilleri, çeşmeler, saraylar nefis desenli mermerlerden yapıldı. Sütunların birçoğu da mermerdi. Ağaç işlemeciliğinde, sedef kakmacılığında da büyük gelişme oldu.

Süleymaniye Camii (IRCICA Fotoğraf Arşivi)

Metal

Yine bu devirde metalden, camdan vitraylar, tombaklar, gülâbdanlar, bakraçlar, kap kacaklar yapıldı. Bilhassa bakır, gümüş, altın işçiliği önemli bir merhale aldı. Hatta, silâhlar, kılıç sapları, ağaç rahleler, kürsüler, sandıklar sedfle, mücevherlerle süslendi

Hat, Tezhip

Osmanlılar devrinde hat sanatı da büyük gelişme gösterdi. Bu konuda ilk büyük üstat **Hamdullah el-Amâsî** (ö. 1520)'dir. Hamdullah, Yakut el-Mustasımî'nin eserlerini inceleyerek hat sanatını bir ileri merhaleye taşıdı. Başta Fatih'in özel kütüphanesi olmak üzere çok sayıda kütüphanede, müzede yer alan onun yazdığı mushaflar, kitaplar, murakkalar günümüze gelmiştir. Ondan altı hat çeşidinde (aklâm-ı sittede) yazılmış 47 mushaf, 1000 kadar En'am, sure, evrad, tomar, murakka günümüze ulaşmıştır. Çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

Kanunî devrinde Hamdullah'ın talebelerinden Hasan Çelebi, Karahisarî, Mustafa Rakım meşhur olmuşlardır. Karahisarî, Yakut'un stilini daha mükemmel buluyordu. Onun tarzında hatlar yazdı. Yine bu asırda dîvanî hat mükemmelleşti. Çeşitli stilleri ortaya çıktı. Başta Süleymaniye, Selimiye Camileri olmak üzere

önemli camiler hatlarla süslendi. Cami hatları konusunda Bursa Ulucami'si sanki bir müze gibidir. Çeşitli devirlere ait çok sayıda hat örneği bulunur.

XVII. asırda II. Mustafa ile III. Ahmed'in hat hocası olan, çok sayıda Mushaf yazan **Hafız Osman**, Şeyh Hamdullah'ı geçmiştir. Hat sanatını bir ileri merhaleye taşımıştır. Bilhassa nesih hat çeşidini mükemmel hâle getirmiştir. Hafız Osman Hilye-i Şerif levhasını ilk düzenleyen kişidir. Çok sayıda murakka, levha, *Delâil el-Hayrât* nüshası, yirmi beş Mushaf istinsah etmiştir. Mushaf-larından bazıları basılarak yayınlanmıştır. Ondan sonra gelen Mustafa Rakım celî sülüsü bir ileri merhaleye taşımış, pek çok mimari eserde yazı örnekleri bırakmıştır. Talik hat ise İmad el-Hasenî'nin talebesi Buharalı Derviş Abdî (ö. 1647)'nin İstanbul'a gelmesinden sonra gelişme göstermiştir. Bu hat dalında Siyahî Ahmed (ö. 1688), Dedezâde Mehmed gibi ünlü hattatlar [671] çıkmıştır. Rik'a hat ise Mehmed İzzet (ö. 1903) tarafından mükemmel hâle getirilmiştir. Son devrin büyük hattatları arasında Mahmud Celâleddin, Mustafa İzzet, Şefik Bey, Yesârî Mehmed Es'ad, Yesârîzâde Mustafa İzzet ve benzerleriyle hat sanatı gelişmeye devam etmiştir. Yesârîzâde'nin talebeleri Ömer Vasfi, Necmeddin Okyay, Hulûsi Yazgan, İsmail Hakkı Altunbezer, Halim Özyacısı, Hamit Ayaç bu sanatı günümüze kadar getirmişlerdir. Bugün de en iyi hat numuneleri İstanbul'da yazılmaktadır.²¹⁵

Tezhip sanatı da hat sanatına paralel gelişmiştir. Hattatların çoğu tezhip ustası, ressam kişilerdi. Mushaf-ları, kitapları, levhaları çok güzel tezhip örnekleriyle süslemişlerdir. Tezhipte en çok altın varak, laciverd taşı kullanılmıştır.

Resim

Fatih, Yavuz gibi Osmanlı padişahları ressam-lara resimlerini yaptırmışlardır. Fatih devrinde sarayda epeyce resim vardı. Onun ölümü üzerine bunlar tahrip edildi, satıldı. Fatih ressam Bellini'ye portresini yaptırmıştı. Aynı sıralarda yaşayan Sinan Bey, Şiblîzâde Ahmed'in minyatürleri bu resimlerden etkilendi. Yavuz Selim'in Tebriz ve Mısır'dan getirdiği nakkaşların çalışmaları sonucu Timurlu ve Memlûklü gelenekleri mezcedilerek Osmanlı resim-minyatür geleneği oluştu. Yavuz Selim, Kanunî devirlerinde bu gelişme devam etti. Osmanlı padişahları Avrupalı ressam-lara resimlerini yaptırmaya devam ettiler. **Matrakçı Nasuh** (ö. 1564) Osmanlı Devleti'nde yetişen ilk önemli ressam-nakkaştır. *Târîh-i Sultan Bayezid* adlı eserde II. Bayezid devrinde fethedilen 10 kaleyi resimlemiştir. Bu konuda asıl önemli eseri Kanunî'nin 1533-1534 yıllarında İranlılara karşı yaptığı sefer sırasındaki önemli konakları resimlediği *Mecmûa-i Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adlı eseridir. Bu eserdeki resimler ustalıkla yapılmıştır. Matrakçı Nasuh ayrıca Şehnâmeçi Ârifî Fethullah Çelebi'nin yazdığı beş ciltlik *Şehnâme*'yi resimleyenlerdendir. XVI. asrın ikinci yarısında

215 Uğur Derman, *Hat Sanatı*, IRCICA, İstanbul 1992, s. 33-43.